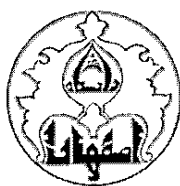

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه ی دکتری رشته ی تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

تحلیل نقش قنات در حیات تاریخی یزد از دوره ی ایلخانان تا دوران پهلوی اول

۶۷۴-۱۳۲۰ ش / ۱۲۹۵-۱۹۴۱ م

استادان راهنما :

دکتر حسین میرجعفری

دکتر فریدون اللهیاری

استاد مشاور:

دکتر عبد الکریم بهنیا

پژوهشگر

زهره چراغی

اسفند ماه ۱۳۸۸

کلیه حقوق مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری های
ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه ی دکتری رشته تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

خانم زهره چراغی

تحلیل نقش قنات در حیات یزد از دوره ایلخانان تا دوران پهلوی اول ۱۳۶۱-۶۹۴

در تاریخ ۱۳۸۸/۱۲/۱۲ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه **بسیار خوب** به تصویب نهایی رسید.

	امضا	با مرتبه ی علمی استاد	دکتر حسین میر جعفری	۱- استاد راهنمای پایان نامه
	امضا	با مرتبه ی علمی استادیار	دکتر فریدون الهیاری	۲- استاد راهنما پایان نامه
	امضا	با مرتبه ی علمی استاد	دکتر عبدالکریم بهنیا	۳- استاد مشاور پایان نامه
	امضا	با مرتبه ی علمی دانشیار	دکتر مرتضی دهقان نژاد	۴- استاد داور داخل گروه
	امضا	با مرتبه علمی دانشیار	دکتر لقمان دهقان نیری	۵- استاد داور داخل گروه
	امضا	با مرتبه علمی استاد	دکتر محمد حسین پاپلی یزدی	۶- استاد داور خارج از گروه
	امضا	با مرتبه علمی استادیار	دکتر جواد صفی نژاد	۷- استاد داور خارج از گروه
امضای مدیر گروه تاریخ				
دکتر مرتضی دهقان نژاد				

تقدیر و تشکر:

ستایشگر معلمی هستم که اندیشیدن را بیاموزد نه اندیشه را. وظیفه خود می دانم از کلیه کسانی که در تهیه و تدوین این رساله مرا راهنمایی و یاری نمودند، تقدیر و تشکر نمایم.

از اساتید فرزانه، گروه تاریخ به ویژه جناب آقای دکتر حسین میر جعفری و جناب آقای دکتر فریدون الهیاری که راهنمایی رساله را عهده دار بوده کمال تشکر و سپاسگذاری را دارم.

از همسر و فرزندانم که بدون همکاری و همراهی آنان انجام این پژوهش میسر نمی شد صمیمانه قدردانی می کنم.

چکیده

قنات یا کاریزیکی از روش های استحصال آب های زیرزمینی است که از دوران باستان در مناطق خشک و نیمه خشک ایران متداول بوده است. این سیستم سنتی تأمین و انتقال آب، نقش تعیین کننده ای در ایجاد و بسط سکونت گاه ها ایفا نموده است. همچنین بر تاریخ سیاسی، اقتصادی و اجتماعی این سرزمین که حیات آن در گرو بهره برداری از قنات بوده است، اثرات قابل توجهی به جا گذاشته است. به منظور بررسی این اثرات، پژوهش حاضر با تکیه بر روش کتابخانه ای، میدانی و مصاحبه های شفاهی به تحلیل داده های تاریخی پرداخته و نقش قنات در حیات تاریخی یزد از دوره ی ایلخانان (غازان خان) تا پایان دوران پهلوی اول، یعنی در طول سال های ۶۷۴- ۱۳۲۰ ش / ۱۲۹۵- ۱۹۴۱ م را بر اساس اهداف ذیل مورد تحلیل و ارزیابی قرار می دهد.

- شناخت نقش متقابل قنات و نظام حکومتی

- تبیین نقش قنات در فعالیت های کشاورزی

- شناخت و تبیین نظام های مالکیت، تقسیم و توزیع آب

- تبیین تأثیر متقابل قنات و جامعه

بر اساس اهداف مذکور نتایج به دست آمده در این پژوهش به ترتیب و قرار ذیل است:

- بررسی ها نشان می دهند که هرچه حاکمان محلی از استقلال عمل و پایداری سیاسی بیشتری برخوردار بوده و یا در ردیف حاکمان بومی بوده اند، وجه توفیقات آنان نسبت به بسط و توسعه قنات بیشتر بوده است؛ لذا این امر توسعه ی اقتصادی منطقه را نیز در پی داشته است.

- میزان آب حاصل از قنات در یزد موجب محدودیت در سطح کشت گردیده و با افزایش جمعیت، شیوه های دیگر معیشت مانند تجارت و صنایع دستی خانگی رشد یافته است. محدودیت منابع آب بستر لازم را برای اقتصاد خرد در این مناطق ایجاد نموده است.

- وقف یکی از عوامل مهم در توسعه، پایداری و نگه داری از قنات محسوب می گردیده است و هم مالکیت افراد را تا حدی بیمه می نموده و موجبات پایداری این سازه های آبی را فراهم آورده است.

- اداره ی قنات به صورت غیر دولتی و با مشارکت سهام داران، مالکین و شاربین در طی قرون و اعصار انجام می شده است. موضوعی که کاربرد فرضیه ی شیوه ی تولید آسیایی رادر مناطق فلات مرکزی ایران به چالش کشیده است.

کلمات کلیدی: یزد، آب، قنات، وقف نامه، حقاچه، دوره حکومتی.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات

- ۱-۱ تبیین مسأله و پرسش های تحقیق ۱
- ۱-۲ اهداف پژوهش ۲
- ۱-۳ فرضیات ۳
- ۱-۴ پیشینه ی تحقیق ۳
- ۱-۵ روش تحقیق ۶
- ۱-۶ بررسی و نقد منابع و تحقیقات جدید ۷
- ۱-۶-۱ اسناد و مکاتبات ۸
- ۱-۶-۱-۲ منابع تاریخی و جغرافیایی ۱۱
- ۱-۶-۱-۳ سفرنامه ها و خاطرات ۱۶
- ۱-۶-۱-۴ تحقیقات و پژوهش های جدید ۱۸

فصل دوم: پیدایش قنات

- ۱-۲ اوضاع طبیعی و ژئو مورفولوژیک فلات مرکزی ۲۵
- ۱-۲-۱ اوضاع اقلیمی یزد ۲۷
- ۱-۲-۱-۱ منابع آب یزد ۲۹
- ۱-۲-۲ بررسی خاستگاه قنات در ایران ۳۰
- ۱-۲-۲-۱ نقطه نظرات مورخان و محققان ۳۰
- ۱-۲-۲-۲ اسناد مکتوب ۳۳
- ۱-۲-۲-۳ کاوش های باستان شناسی ۳۵
- ۱-۲-۲-۴ بحث و بررسی ۳۷
- حاصل سخن ۴۱

فصل سوم: قنات و حکومت

- ۱-۳ پیشینه قنات در یزد ۴۳

۲-۳ نقش حکومت های محلی در نظام آبی یزد	۴۷
۱-۲-۳ دروان آل کاکویه (قبل از دوره ایلخانان).....	۴۷
۳-۳ نقش حکومت های محلی یزد در نظام آبی از دوره ی ایلخانان تا دوران معاصر (پهلوی اول)	۵۰
۱-۳-۳ دوره ی ایلخانان	۵۱
۱-۱-۳-۳ اوضاع اجتماعی یزد در عصر ایلخانان	۵۴
۲-۱-۳-۳ سید رکن الدین شخصیت بارز عصر ایلخانی	۵۶
۲-۳-۳ دوران فترت و تیموریان	۶۴
۱-۲-۳-۳ دوره ی فترت	۶۴
۲-۲-۳-۳ دوره ی تیموریان	۷۰
۳-۳-۳ دوره ی صفویه	۷۵
۴-۳-۳ دوره ی افشاریه و زندیه تا نیمه دوم قاجار	۸۲
۵-۳-۳ نیمه ی دوم دوره ی قاجار و مشروطه	۱۰۲
۶-۳-۳ دوره ی پهلوی اول	۱۲۳
حاصل سخن	۱۳۶

فصل چهارم: نظام آبیاری مبتنی برقنات

۱-۴ شیوه های آبیاری	۱۴۰
۲-۴ پیشینه ی تقسیم و توزیع آب در ایران	۱۴۳
۱-۲-۴ تقسیم آب در فلات مرکزی (یزد)	۱۴۸
۳-۴ نظام های زراعی در حوزه ی معیشت قناتی	۱۵۱
۱-۳-۴ نظام زراعی بنه	۱۵۳
۱-۱-۳-۴ بنه ی ارباب رعیتی	۱۵۴
۲-۱-۳-۴ بنه ی گاو بندی	۱۵۶
۲-۳-۴ نظام زراعی خرده مالکی	۱۵۷
۱-۲-۳-۴ نظام میرابی	۱۵۷
۲-۲-۳-۴ نظام طاق بندی	۱۵۹
۴-۴ مدار آبیاری	۱۶۱

۱۶۲.....	۵-۴ سنجش زمان
۱۶۴.....	۶-۴ سنجش میزان آب دهی قنات
۱۶۵.....	۷-۴ هزینه های قنات
۱۶۶.....	۱-۷-۴ هزینه های سرمایه ای
۱۶۸.....	۲-۷-۴ هزینه های جاری
۱۶۹.....	۸-۴ حریم قنات
۱۷۰.....	۹-۴ مالکیت خصوصی در حوزه ی معیشت قناتی
۱۷۸.....	۱۰-۴ تولیدات معیشت قناتی
۱۸۱.....	۱-۱۰-۴ تولیدات یزد
۱۸۶.....	۱۱-۴ مقایسه ی نظام های آبیاری سنتی در فلات مرکزی (یزد)
۱۹۱.....	حاصل سخن

فصل پنجم قنات، وقف و جامعه

۱۹۳.....	۱-۵ تعریف وقف
۱۹۴.....	۲-۵ وقف در ایران
۱۹۷.....	۳-۵ بررسی برخی وقف نامه ها
۱۹۷.....	۱-۳-۵ وقف نامه ی ربع رشیدی
۱۹۹.....	۲-۳-۵ وقف نامه ی سید رکن الدین
۲۰۵.....	۳-۳-۵ وقف نامه ی امیر چقماق و ستی فاطمه
۲۰۵.....	۴-۳-۵ وقف نامه ی خانش بیگم
۲۰۶.....	۵-۳-۵ وقف نامه ی محمد تقی خان بافقی
۲۰۸.....	۴-۵ تأثیر وقف در نگه داری و بهره برداری قنات
۲۰۹.....	۵-۵ عوامل تأثیر گذار در حفظ و نگه داری موقوفه
۲۱۰.....	۱-۵-۵ آینده نگری
۲۱۲.....	۲-۵-۵ تنظیم وقف نامه
۲۱۴.....	۳-۵-۵ اعتقادات دینی
۲۱۶.....	۴-۵-۵ مصونیت

۲۱۷.....	۵-۵-۵- مصارف وقف
۲۱۸.....	۵-۵-۱- مصارف مذهبی
۲۲۰.....	۵-۵-۲- مصارف فرهنگی
۲۲۷.....	۵-۵-۳- مصارف عمومی (عام المنفعه)
۲۲۹.....	۵-۶- نقش وقف در احداث قنات
۲۳۰.....	۵-۷- تأثیر قنات در روابط اجتماعی
۲۳۱.....	۵-۷-۱- تمدن و فرهنگ قناتی
۲۳۲.....	۵-۷-۲- قنات در فرهنگ عامه
۲۳۳.....	۵-۷-۳- ازدواج با قنات
۲۳۶.....	۵-۷-۴- سازمان اجتماعی مقنی گری و نظام تقسیم کار
۲۳۹.....	۵-۷-۵- وضعیت اجتماعی و فرهنگی مقنیان
۲۴۰.....	۵-۷-۱- فرهنگ مادی مقنی گری
۲۴۲.....	۵-۷-۲- سرنوشت مقنیان؛ گذار از سنت به مدرنیته
۲۴۳.....	۵-۷-۶- عدالت اجتماعی و سازمان تقسیم آب قنات
۲۴۶.....	حاصل سخن
۲۴۸.....	نتایج و پیشنهادات
۲۵۳.....	نقشه ها و نمایه ی اسناد
۳۱۷.....	تصاویر
۳۲۴.....	واژه نامه
۳۲۹.....	منابع و مأخذ

پیشگفتار

آب یکی از اصلی ترین پایه های حیات تاریخی جامعه ی ایرانی را تشکیل می دهد. فلات مرکزی ایران تا دوره نئولیتیک (نوسنگی) از شرایط اقلیمی متفاوتی برخوردار بوده و جریان های سطحی آب فراوان تر از وضع موجود بوده است، اما تغییرات اقلیمی باعث خشکی منطقه شده و ساکنان فلات مرکزی که سابقاً متکی به جریان آب های سطحی بوده اند، اندک اندک به منابع آب های زیرزمینی رو آوردند که به طور عمده از طریق تکنیک قنات استحصال می شده است. در این راستا قنات به صورت اساسی ترین شیوه ی تولید در آمده و به زیر بنای ساختارهای اقتصادی منطقه تبدیل گردیده است.

مجموعه فن آوری احداث کاریز یا قنات، علم بهره برداری از آن، دانش مدیریت و تقسیم و توزیع آب و همچنین زراعت در مناطق کویری و کم آب یا به عبارت بهتر شیوه ی معیشت قناتی، مولد تمدنی به نام «تمدن قناتی» شده است. تمدنی که از یک سو موجب ایجاد سکونت گاه ها و شهرها در مناطق خشک و نیمه بیابانی گردید و از سوی دیگر زاینده ی فرهنگی بوده که در طول تاریخ در فلات مرکزی نقش مهمی را ایفا نموده است.

در این میان یزد یکی از بارزترین مثال حیات آفرینی هوشمندانه در غیاب رودخانه ها و آب های سطحی است. در این حوزه، قنات نقش اساسی در حیات جامعه ایفا نموده است، زیرا ادامه ی زندگی و حیات مردمان وابسته به منابع آب های زیرزمینی بوده است. در سیستم تولید مبتنی بر قنات، حصول آب به میزان چشمگیر نبوده و در نتیجه منجر به کشاورزی در سطح گسترده نشده است؛ از این رو دغدغه های اصلی جامعه را دسترسی به منابع آب جهت زیست و تداوم حیات اجتماعی تشکیل می داد و حفظ و پاسداری از منابع آب و توجه به توسعه ی آن از الزامات بشمار می آمد. بدیهی است در چنین فضایی، شیوه ی معیشت قناتی بر ابعاد مختلف زندگی جامعه به لحاظ سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تأثیر گذار بوده است.

در ابعاد سیاسی ارتباط دو سویه ای بین شیوه ی تولید مبتنی بر قنات و کارکرد و تداوم حکومت های محلی ایجاد نموده که نشان از تأثیر اقلیم منطقه بر نظام های سیاسی حاکم بر آن دارد. در ابعاد اقتصادی بر شکل و نوع مالکیت، شکل گیری برخی مشاغل و معاملات مربوط به آب و زمین، تأثیر مستقیم داشته و در زمینه های اجتماعی و فرهنگی نیز ضوابط، آیین ها و کنش های اخلاقی، معنوی و فرهنگی ویژه ای را ایجاد نموده که تبیین کننده روابط اجتماعی مردمان این سرزمین بوده است.

با توجه به این که در دوره ی تهاجمات مغولان، لطمات قابل توجهی به سیستم آبیاری و اراضی زراعی وارد گردید و سپس در دوره ی ایلخانان با مساعی خواجه رشید الدین فضل الله همدانی و غازان خان سعی و تلاش زیادی جهت جبران این خسارات به عمل آمد، محدوده ی زمانی پژوهش از دوره ی ایلخانان در نظر گرفته شده است. همچنین با توجه به این که سامانه ی قنات به حیات فعال خود تا دوران معاصر ادامه داده است و در پایان دوره ی پهلوی اول بهره برداری از چاه با پمپ به تدریج جایگزین قنات شده است؛ از این رو محدوده ی زمانی از دوره ی ایلخانان تا پهلوی اول در نظر گرفته شده است. محدوده ی مکانی پژوهش نیز یزد انتخاب گردیده است، زیرا این حوزه به دلیل کمترین برخورداری از منابع آب های سطحی، تنها به استحصال آب های زیرزمینی به شیوه ی چاه و قنات متکی بوده است.

با توجه به محدوده‌ی زمانی و مکانی مذکور و با عنایت به اهداف پژوهش، این فعالیت تحقیقاتی در شش فصل تقسیم بندی گردیده است:

فصل اول با عنوان کلیات، به تبیین مسأله، پیشینه‌ی تحقیق و یا ادبیات پژوهش پرداخته و پس از ذکر اهداف، پرسش‌ها و فرضیات، منابع مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرند.

فصل دوم با عنوان پیدایش قنات ازدو بخش تشکیل گردیده است:

بخش اول پس از نگاهی به اوضاع طبیعی و ژئو مورفولوژیک فلات مرکزی ایران _حوزه‌ی قنات خیز_ به بررسی خاستگاه قنات در ایران می‌پردازد، زیرا فن‌آوری قنات که به عنوان یک ابتکار و خلاقیت ایرانی در جهان مطرح گردیده است، از ۱۳۲۸ ش/ ۱۹۵۰م توسط هانری گوبلو محقق فرانسوی، فرضیه «اورارتو اولین خاستگاه قنات در جهان» اعلام گردید و تا سال‌های اخیر مورد استناد پژوهشگران قرار گرفته است، اما چون نتایج تحقیقات اخیر در اورارتو وجود قنات را در این حوزه زیر سؤال برده است، این بخش به فرضیه‌ی گوبلو و بررسی تحقیقات و نظریات جدید پرداخته است.

در بخش دوم مدیریت آب و قنات در ایران باستان مورد بحث قرار گرفته است و چگونگی توسعه‌ی قنات در ایران باستان و رویکرد دولت‌های وقت نسبت به آن بررسی می‌گردد.

در فصل سوم با نگاهی گذرا به سوابق تاریخی قنات در یزد، تعامل و رویکرد حکومت‌های محلی با حوزه‌ی معیشت قناتی یزد از دوره‌ی اتابکان (حاکمیت ایلخانان در ایران) تا پایان دوران پهلوی اول، بحث و بررسی گردیده است.

در فصل چهارم ارزش آب در ایران وبالطبع اهمیت تقسیم آب در ایران مورد بحث قرار می‌گیرد. سپس گونه‌های نظام‌های زراعی در حوزه معیشت قناتی بررسی می‌گردد و به عواملی مانند مدار آبیاری، سنجش زمان و سنجش میزان آب دهی قنات پرداخته می‌شود. سپس هزینه‌های قنات و چگونگی تأمین آن مورد بحث قرار می‌گیرد و پس از بحث در مورد مالکیت خصوصی در این حوزه، تولیدات کشاورزی و اهمیت برخی از تولیدات یزد مطالبی عنوان می‌گردد.

فصل پنجم با عنوان قنات و جامعه، نخست با استناد به وقف نامه‌های موجود از دوران ایلخانان تا پهلوی اول به موضوعاتی، چون تأثیر وقف در توسعه و پایداری قنات پرداخته و جایگاه وقف را در حفظ و تداوم حیات قنات در طی دوران ایلخانان تا پهلوی اول، روشن می‌نماید. سپس به تأثیر متقابل قنات و جامعه می‌پردازد. در این مبحث به همگرایی‌های اجتماعی که ریشه در عادات تولیدی و اقتصادی دارد پرداخته می‌شود و یا به عبارت دیگر تأثیرات فن‌آوری قنات در روابط اجتماعی مورد بحث قرار می‌گیرد.

این پژوهش با استناد به منابع و متون و همچنین اسناد که عمدتاً به صورت نیمه رسمی و غیر رسمی قابل استفاده بوده است، انجام گردیده است. مهم‌ترین اسنادی که از دوره‌ی ایلخانان تا دوران قاجار مورد استفاده قرار گرفته است، وقف نامه‌های موجود در دوره‌های مختلف از دوره‌ی ایلخانان تا پایان دوران قاجاری است. شواهد موجود اعم از وقف نامه‌ها، اسناد موجود در سازمان اوقاف و سازمان اسناد ملی تهران و یزد، کمک مؤثر و سازنده‌ای در تبیین روابط سیاسی و اجتماعی در آن عصر ایفا نموده است، اما مشکلاتی که فراروی این پژوهش قرار داشت، میزان و نحوه‌ی دسترسی به این شواهد بود. برخی از اسناد به دلیل وجود مشکلات اداری قابل دسترس نبود. برخی از اسناد در آرشیو

وجود داشت، اما امکان دسترسی به آن به دلیل تغییر و تحولات اداری در طبقه بندی آرشیو ها، میسر نمی شد. یکی از سازمان ها در تهران از هر گونه همکاری با نگارنده سرباز زد؛ در حالی که سازمان اوقاف و امور خیریه و سازمان اسناد ملی یزد، در زمینه در دسترس قرار دادن اسناد و اطلاعات مربوط به آنها، نهایت همکاری رامبذول داشته و از هیچ گونه تلاشی فرو گذاری ننمودند. در سازمان اسناد ملی یزد، به دلیل کمبود نیروهای کارشناس و مشکلات بودجه در این سازمان، اسناد به نحو مطلوبی طبقه بندی نگردیده بود؛ بنابراین یافتن اسناد لازم و مورد نیاز به زمان قابل توجهی احتیاج داشت. به نظر می رسد؛ چنانچه سازمان اسناد ملی شهرستان ها به لحاظ تخصیص بودجه مورد توجه بیشتری قرار گیرند، می توانند روش های سازنده و مفید تری هم در شیوه و چگونگی آرشیو کردن اسناد و هم نحوه ی در اختیار قرار دادن آنها داشته باشند.

درخاتمه، از راهنمایی ها و رهنمودهای مدیریت محترم گروه تاریخ دانشگاه اصفهان، اساتید بزرگوار و بویژه اساتید محترم راهنما و مشاور: جناب آقای دکتر میر جعفری، جناب آقای دکتر اللهیاری و جناب آقای دکتر عبدالکریم بهنیا که همواره توصیه ها و هدایت مؤثر شان در بهبود و غنای رساله نقش مهمی را ایفا نموده است، سپاسگزاری می نماید. همچنین از مدیریت و کارشناسان محترم شرکت آب منطقه ای یزد، مسؤول موزه ی آب یزد، کارشناسان سازمان اسناد ملی ایران، سازمان اسناد ملی یزد، به ویژه آقای محمدی، سرپرست محترم و خانم انوریه، کارشناس سازمان، معاونت محترم اداره ی اوقاف یزد، آقای عرفان فروکارشناسان، آقای زارع و خانم عظیم زاده و کارشناسان شعبه ی مهریز و میبد که در دسترسی به اسناد و شواهد یاری نمودند، قدردانی می گردد. از همکاری و مساعدت خانم عظیم زاده در امر بازخوانی برخی اسناد و از خانواده های: امامیان و مکیان نیز به سبب در اختیار قرار دادن برخی اطلاعات در مورد اسناد خصوصی و استفاده از آن ها سپاسگزاری می نماید.

فصل اول

کلیات

۱- تبیین مسأله و پرسش های تحقیق

محدودیت منابع آب موجب گردیده که در میان نهاده های تولید، همواره آب از اهمیت ویژه ای برخوردار باشد. اگر از دید تاریخی به سرزمین ایران نظر افکنیم، می توانیم تنوع دسترسی به منابع آب را که به لحاظ شرایط اقلیمی ایجاد گردیده و منجر به شیوه های معیشتی گوناگون شده است، شاهد باشیم. این شیوه ها عبارتند از: شیوه معیشت بارانی، استپی، رودخانه ای و قناتی. در حوزه معیشت قناتی که عمدتاً فلات مرکزی ایران را در بر گرفته، آب بیش از نقاط دیگر ارزش و اهمیت یافته و تنها آب موجود، آب زیرزمینی است که در گذشته از طریق قنات در اختیار ساکنین این منطقه قرار می گرفته است؛ بنابراین سازه ای چون قنات زائیده ی شرایط محیطی و اقلیمی می باشد. ساختار قنات و دشواری های فراوان احداث آن جهت دسترسی به منابع آب های زیرزمینی، خود گویای ارزش و اهمیت آب به عنوان مهم ترین و اساسی ترین عنصر نظام های تولید در این مناطق می باشد. اگرچه قنات در بخش اعظم ایران وجود دارد، اما هرچه به حوزه ی فلات مرکزی به ویژه مناطقی نظیر: جنوب خراسان، کرمان، یزد، فارس، اصفهان و سیستان و بلوچستان نزدیک تر می شویم، حیات مردمان به قنات وابسته تر می گردد؛ به گونه ای که مناطق مذکور ۶۵٪ درصد قنات کشور را در خود جای داده اند.

با تأملی بیشتر بر قنات در فلات مرکزی ایران ملاحظه می شود که این فن آوری تنها یک دستاورد مادی برای دسترسی به منابع آب نیست، بلکه به عنوان پدیده ای اجتماعی نه تنها موجب تداوم حیات و بقای این

اجتماعات انسانی گردیده، بلکه حیات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آنان را نیز متأثر ساخته و به خود وابسته نموده است؛ به عبارت دیگر مولد تمدن و فرهنگ کاریزی یا قناتی گردیده است.

قنات دارای دیرینه ای کهن است که فن آوری آن در طول قرون و اعصار در نواحی مختلف کشور به ویژه در دامنه های کوه ها و دشت های فلات مرکزی انتشار یافته است. در این میان نظام های سیاسی نقش قابل توجهی در بقا و یا زوال آن ایفا نموده اند؛ از این رو رشد و توسعه ی آن در ادوار تاریخی فراز و فرود های مختلفی داشته است؛ کما این که تا پیش از حمله ی مغولان این سازه فعال بوده و با تهاجم آنان بسیاری از تأسیسات آبی از جمله قنات در معرض تخریب قرار گرفت. سپس در عهد ایلخانان و به خصوص از دوره ی غازان خان، باز نگری هایی در مورد مسایل ارضی و آبیاری صورت گرفت. نظر به این که در این عهد اقدامات و اصلاحاتی در جهت بهبود تولید زراعی و اقتصاد کشاورزی صورت گرفت، این پژوهش دوره ی ایلخانان را به عنوان آغاز این فعالیت تحقیقاتی قرار داده و نقش قنات را در حیات تاریخی یزد_ شاخص اقلیم قناتی_ از این دوره به بعد تا پایان دوره ی پهلوی اول بررسی نموده است.

بر این اساس، پرسش های ذیل طرح شده اند:

- ۱- با توجه به کم آبی و اهمیت مدیریت توزیع آب، حکومت های محلی چه نقشی در این نظام آبی ایفا نمودند؟
- ۲- نقش قنات در آبیاری و کشاورزی در مناطق فلات مرکزی (یزد) در این دوران چه بوده است؟
- ۳- نظام های مالکیت و وقف در احداث، نگه داری و بهره برداری قنات ها چه نقشی را دارا بودند؟
- ۴- سیستم آبیاری قناتی چه تأثیری در حیات اجتماعی داشته است؟

۱-۲ اهداف پژوهش

این پژوهش در جهت اهداف ذیل متمرکز گردیده است:

- شناخت نقش متقابل قنات و نظام حکومتی
- منظور آن است که از یک سو تأثیر قنات در کارکرد حکومت های محلی در امر توسعه ی زراعی و عمران منطقه مورد بررسی قرار گیرد و از سوی دیگر نقش و کارکرد حکومت های محلی در توسعه یا رکود فعالیت های مربوط به احداث و مرمت قنات تبیین گردد.
- تبیین نقش قنات در فعالیت های کشاورزی

مقصود آن است که نقش قنات در شکل‌گیری نظام‌های زراعی و تولیدات کشاورزی مورد بررسی قرار گیرد.

- شناخت و تبیین نظام‌های مالکیت، تقسیم و توزیع آب
بررسی نظام‌های مالکیت و مدیریت بهره‌برداری از آب قنات به ویژه با تأکید بر نظام‌های تقسیم و توزیع آب یکی دیگر از اهداف این پژوهش را تشکیل می‌دهد.

- تبیین تأثیر متقابل قنات و جامعه
هدف آن است که ارتباط دو سویه قنات و جامعه مورد کنکاش قرار گرفته و در این رهگذر نقش نهاد وقف در استمرار حیات و تداوم بهره‌برداری از قنات مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

۱-۳ فرضیات

- به نظر می‌رسد دو عامل اقلیمی و حکومتی بر تحولات مربوط به قنات تأثیر گذار بوده است؛ به عبارت دیگر ارتباط متقابلی بین اقلیم قناتی و کارکرد حکومت‌های محلی ایجاد گردیده است که قنات و نظامات حاکم بر آن را تحت تأثیر خویش قرار داده است.

- نظام‌های مالکیت و وقف از جمله عوامل تشویق‌کننده و مؤثری در احداث و توسعه قنات بوده‌اند. منظور آن است که دو عامل احترام به حقوق انسان‌ها در برخورداری از مالکیت آب و یا زمین به عنوان یک عامل مادی و اعتقاد به نهاد وقف به عنوان یک عامل معنوی نقش قابل توجهی را در کارکرد و استمرار بهره‌برداری از قنات ایفا نموده‌اند.

- به نظر می‌رسد نظام مدیریتی قنات بر چگونگی روابط اجتماعی مؤثر بوده است؛ یعنی آن که روش تولید مبتنی بر قنات بر شیوه‌های آبیاری، بهره‌برداری و نگه‌داری، نظام مدیریت آب، نحوه تقسیم و توزیع آن و چگونگی مالکیت تأثیر گذار بوده است و مجموعه‌ی آنها ضوابط و قراردادهای مکتوب، آیین‌ها و کنش‌های اجتماعی-فرهنگی ویژه‌ای را در پی داشته است.

۱-۴ پیشینه‌ی تحقیق

بیشتر مطالعاتی که در زمینه‌ی قنات انجام شده است، به طور عمده جنبه‌های ساختاری، فنی و جغرافیایی آن را تشکیل می‌دهند. به طور کلی پیشینه‌ی تحقیق را در دو بخش تألیفات و مقالات خلاصه نموده و ذیلاً به مواردی از آنها اشاره می‌شود:

بخش اول: تألیفات

نخستین پژوهش در باره ی قنات کتاب «قنات فنی برای دستیابی به آب» اثر هانری گوبلو^۱ کارشناس مسائل آب در ایران است که در سال ۱۳۱۹ ش / ۱۹۴۰م بنا به دعوت دولت ایران جهت تنظیم برنامه بهره برداری از آب های زیرزمینی به ایران آمده است. وی پس از تحقیقات مفصل در طی اقامت بیست ساله ی خود در ایران و نیز مسافرت های متعدد در مناطق مختلف جهان کتاب مذکور را تألیف نمود. وی در این اثر خاستگاه اصلی قنات در جهان را ناحیه ی بین آذربایجان غربی و شرق ترکیه معرفی نموده و توسعه ی فن آوری قنات را متعلق به قلمرو فرهنگ ایرانی می داند که این فن آوری به تدریج به نقاط دیگر جهان انتقال یافته است. گوبلو به عنوان یک نظریه پرداز در زمینه ی قنات توجه محققین را به اهمیت قنات و نقش ایرانیان در گسترش این تکنیک جلب نموده است. اثر هانری گوبلو مأخذ ارزشمندی در خصوص قنات ایران و جهان محسوب می گردد. رساله ی حاضر در فصل دوم این پژوهش، فرضیه ی گوبلو، یعنی نظریه ی "اورارتو، خاستگاه قنات در جهان" را به طور مفصل مورد بررسی و ارزیابی قرار داده است.

پژوهش دیگری با عنوان «قنات (کاریز) تاریخیچه، ساختمان و چگونگی گسترش آن در جهان» توسط سید منصور سید سجادی به چاپ رسیده است که در این اثر به سابقه ی پیدایش قنات و گسترش آن در ایران و سایر نقاط جهان می پردازد. این اثر در بحث مربوط به گسترش قنات در جهان نظرات مشابهی با نظرات گوبلو داشته و در مورد زمان پیدایش قنات معتقد است که قدمت این سازه ی آبی حداقل به دو هزاره ی قبل از میلاد می رسد. به نظر می رسد چنین اظهار نظری بر اساس برآوردی کلی بوده و برخاسته از پژوهش های عمیق در این راستا نمی باشد. وی در این اثر اطلاعات مفیدی در زمینه ی ساختار قنات، نحوه ی حفر و احداث و... در اختیار قرار می دهد.

کتاب «قنات سازی و قنات داری» اثر عبد الکریم بهنیا یکی دیگر از آثار است که به جنبه های ساختاری قنات پرداخته و در زمینه فنون قنات سازی، بهره برداری، احیاء قنات اطلاعات مفیدی به دست می دهد.

پژوهش هایی توسط جواد صفی نژاد با عناوین «بنه»، «نظام های آبیاری سنتی در ایران» و «نظام آبیاری سنتی در نائین» به چاپ رسیده است. این آثار با مطالعات موردی در باره ی برخی از قنات کشور به شیوه های آبیاری در حوزه ی فلات مرکزی، بهره برداری از قنات و نحوه ی مدیریت آب پرداخته است که حاوی مطالب مفید و

ارزشمندی به ویژه در زمینه ی نظام های تقسیم و توزیع آب می باشد، مضافاً آن که درمباحث شیوه های آبیاری سنتی اطلاعات مفیدی را در اختیار قرار داده است.

آثار دیگری از محمد حسین پاپلی یزدی با همکاری رجبعلی و مجید لباف خانیکی با عنوان «قنات قصبه ی گناباد» و «قنات های تفت» منتشر شده است که اثر اول به مطالعه ی موردی قنات گناباد پرداخته و تمام جنبه های آن را مورد بررسی قرار داده است. فعالیت انجام شده بیشتر به تک نگاری قنات قصبه ی گناباد نزدیک می باشد و اثر دوم به نقش قنات های تفت در تأمین آب یزد، طبقه بندی قنات های تفت و نظریه ی رفتار گرای جغرافیایی و تمدن قنات می پردازد. این اثر از منظر جغرافیایی، اطلاعات ارزشمندی از وضعیت قنات تفت که تأمین کننده ی بخش مهمی از آب یزد می باشند، به دست می دهد.

مایکل بوناین^۱ یکی دیگر از محققینی است که در زمینه ی قنات ایران بررسی های فراوانی انجام داده است. او چندین سال در ایران اقامت جسته و از نزدیک مباحث مربوط به قنات را مورد مذاقه قرار داده است. کتاب وی با عنوان

«قنات، کاریز، ختارا» Qanat, kariz and khataara: Traditional water system in the Middle North Africa در سال ۱۳۶۸ ش/ ۱۹۸۹م در امریکا منتشر شده و یکی از مراجع معتبر در زمینه ی قنات محسوب می شود. وی در تحقیقات خود به طور عمده رابطه ی بین ریخت شناسی شهری و قنات را در شهر های فلات مرکزی ایران، بررسی نموده است.

در بحث زراعت می توان به دو مهم کتاب «مالک و زارع در ایران» اثر آن لمبتون و «کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول» از پطروشفسکی اشاره نمود. در اثر اول، بحث های عمده ای در زمینه ی مناسبات مالک و زارع شده و فصولی از آن به آبیاری و مالکیت اختصاص داده شده است. در اثر دوم، مناسبات ارضی ایران در عهد مغول مورد بررسی قرار گرفته است. این کتاب اطلاعات مفیدی در خصوص نظام های کشاورزی و مالکیت در عهد مغول قرار می دهد. کتاب دیگری با عنوان «آب و فن آبیاری در ایران باستان» توسط وزارت آب و برق در سال ۱۳۵۰ ش/ ۱۹۷۱م انتشار یافته که به موضوعاتی مانند: سازه های آبی اعم از قنات، سدها و بندها، مقررات و قوانین و سازمان های مربوط به آب، مصالح مورد استفاده در سازه های آبی و شیوه های آبیاری پرداخته است.

بخش دوم: مقالات

بعد از انقلاب اسلامی از سال ۱۳۶۰ ش / ۱۹۸۱م به بعد گردهمایی هایی با عنوان قنات (گردهمایی: مشهد ۱۳۶۰ ش / ۱۹۸۱م، یزد ۱۳۷۹ ش / ۲۰۰۰م، گناباد ۱۳۸۳ ش / ۲۰۰۴م و کرمان ۱۳۸۴ ش / ۲۰۰۵م) و همایش هایی با عنوان انسان و آب (رامسر ۱۳۸۱ ش / ۲۰۰۲م) و آب و فرهنگ (اصفهان ۱۳۸۵ ش / ۲۰۰۶م) برگزار گردیده که مسائل فنی، جغرافیایی، حقوقی، تاریخی و فرهنگی آب و قنات مورد بحث و بررسی قرار گرفته اند. مجموعه ی مقالات این همایش ها موجود می باشند که برخی از مقالات آنها مورد استفاده ی جنبی این پژوهش قرار گرفته است.

در سال ۱۳۸۲ ش / ۲۰۰۲م سمیناری توسط پیر بریان^۱ در پاریس برگزار گردید و مقالات متعددی در زمینه های تاریخی و باستان شناسی درباره ی نظریه ی گوبلو «اورارتو، خاستگاه قنات»، ارائه و نظریه ی وی مورد نقد و بررسی قرار گرفت. با توجه به استناد بسیار ی از پژو هشگران ایرانی به فرضیه ی گوبلو، نتایج تحقیقات جدید در این باره بسیار ارزشمند و مفید می باشد.

پژوهش های فوق بیشتر از جنبه های عمومی و کلی قنات و نظام های آبیاری و مدیریت تقسیم آب مددکار این تحقیق بودند، اما تا کنون هیچ گونه پژوهشی که مستقیماً در ارتباط با موضوع این تحقیق باشد، صورت نگرفته است. با توجه به خلاء اثری تحلیلی در زمینه ی تأثیر سیستم آبیاری قناتی بر نظام های سیاسی، این پژوهش یزد را به عنوان شاخص اقلیم فلات مرکزی ایران انتخاب نموده و تأثیر سیستم آبیاری قناتی را به عنوان زیرساختی اقتصادی بر ابعاد سیاسی، اجتماعی از دوره ی ایلخانان تا پایان دوره پهلوی اول مورد بررسی و تحلیل قرار می دهد.

۵-۱ روش تحقیق

شیوه ی مطالعات این پژوهش به طور عمده بر روش توصیفی - تحلیلی مبتنی بوده است. فرآیند تحقیق در چند مرحله طراحی شده است که شامل جمع آوری اطلاعات، طبقه بندی اطلاعات، استخراج داده ها، تهیه ی جداول، تجزیه، تحلیل و نقد و بررسی یافته ها و در نهایت تدوین فصول آن است که ذیلاً اشاره ای گذرا به این مراحل می شود.

از آنجا که بررسی تفصیلی خاصی (قنوت یزد) هدف این رساله است، روش نمونه‌ی پژوهشی - case study method انجام شده است.

سپس بر اساس منابع موجود داخلی و خارجی، اطلاعات مورد نیاز حول اهداف، پرسش‌ها و فرضیه‌ها جمع‌آوری گردید. در این راستا، اطلاعات اسنادی، از طریق سازمان‌های: اسناد ملی ایران، اسناد ملی یزد، اداره‌ی کل اوقاف یزد، شرکت آب منطقه‌ای یزد، موزه‌ی آب یزد و در نهایت اسناد شخصی و خصوصی جمع‌آوری شد. در قسمت باز نویسی اسناد، ضرورت حفظ امانت در نظر گرفته شده و هیچ دخل و تصرفی در آنها صورت نگرفت. نحوه‌ی استفاده از اسناد هم بر اساس برداشت از حقایق موجود در آنها، انجام گردید. اطلاعات دیگری هم از طریق کتب و متون تاریخی و جغرافیایی، تاریخ‌های محلی، خاطرات و سفرنامه‌ها، مطالعات و پژوهش‌های جدید داخلی و همچنین مقالات و پژوهش‌های خارجی به دست آمد که در مراحل تجزیه و تحلیل داده‌ها مؤثر واقع شدند.

جمع‌آوری اطلاعات به دو صورت کتابخانه‌ای و میدانی انجام پذیرفته است. در حدود ۹۰٪ از حجم اطلاعات به دست آمده مربوط به کار کتابخانه‌ای بود که از نظر موضوعی فیش برداری و دسته‌بندی گردید. پس از جمع‌آوری حدود دوهزار فیش از حدود پانصد منبع داخلی و خارجی، به مقایسه آنها پرداخته، میزان صحت و سقم و اعتبار آنها درجه‌بندی شد.

کار میدانی هم شامل مراجعه به قنوت، مصاحبه با برخی کارشناسان و مقنیان و استاد کاران خبره، تهیه پرسش‌نامه از بازماندگان برخی از مالکین، میراب‌ها و مقنیان، و در نهایت تهیه‌ی تصاویر بوده است. بعد از طبقه‌بندی و استخراج داده‌ها، در پاره‌ای موارد به تهیه‌ی جداول پرداخته شد و سپس تجزیه و تحلیل داده‌ها انجام شده و در فصول مختلف پایان‌نامه انعکاس یافت و در آخر نتیجه‌گیری نهایی صورت گرفت.

۱-۶ بررسی و نقد منابع و تحقیقات جدید

به طور کلی منابع مربوط به این پژوهش را می‌توان به چهار دسته کلی تقسیم نمود.

الف- اسناد و مکاتبات

ب- منابع تاریخی و جغرافیایی

ج- سفرنامه‌ها و خاطرات

د- تحقیقات و پژوهش‌های جدید می‌باشند.